

Odanonymnění dárcovství gamet – analýza psychosociální

Doc. PhDr. Ing. Hana Konečná, PhD.

e-mail: hana@adamcr.cz

Navrhovatel změny zákona i odborné zdroje zmiňují dva důvody odanonymňování dárcovství gamet (odborně nazývaného „open identity“):

1. Zdravotní (sňatky mezi geneticky polovičními či úplnými sourozenci a riziko porodu dítěte s geneticky podmíněnou nemocí; přístup ke zdravotní anamnéze dárce/dárkyně gamet z důvodu prevence nemoci či jejímu včasnému zachytu).
2. Psychosociální a etické (otázky identity)

DŮVODY ZDRAVOTNÍ

Nenašla jsem v literatuře dostatečnou podporu pro to odanonymnění dárcovství ze zdravotních důvodů.

- Příbuzenské sňatky. Pravděpodobnost, že se sourozenci potkají v partnerství, je podle výpočtů minimální. Navíc, protože dárce procházejí přísným zdravotním posouzením, včetně vyšetření genetického, je vyloučeno, že by byli nositelé nějaké známé geneticky podmíněné nemoci s vysokou penetrací, tedy monogenní. Z eugenického hlediska tedy naopak ART s dárcovstvím gamet snižuje výskyt geneticky podmíněných nemocí ve společnosti. Nositeli geneticky podmíněných nemocí polygenních s malou penetrací jsme všichni.
- Zdravotní anamnéza neznámého dárce. Dostupné genetické testy přinášejí velmi přesné výsledky o genetických rizicích konkrétního jedince. Znalost rodinné a osobní anamnézy genetických rodičů je v tomto porovnání málo významná. Etici, genetici a psychologové naopak v souvislosti s tak hlubokými možnostmi genetické diagnostiky přicházejí s debatami o „right not to know“ a o ohrožení otevřené budoucnosti a životní perspektivy jedince.

DŮVODY PSYCHOSOCIÁLNÍ A ETICKÉ

Odanonymňování dárcovství se obvykle zdůvodňuje Úmluvou o právech dítěte, která v čl. 7 říká, že dítě má „pokud to je možné, právo znát své rodiče a právo na jejich péči“. Podobně Úmluva pokračuje v čl. 8 „Státy, které jsou smluvní stranou úmluvy, se zavazují respektovat právo dítěte na zachování jeho totožnosti, včetně státní příslušnosti, jména a rodinných svazků v souladu se zákonem a s vyloučením nezákonných zásahů.“. Není ale definováno, kdo je rodič ani co je to totožnost.

Kdo je rodič?

Rodičovství je postaveno na dvou naprosto odlišných pilířích: na genetických vazbách a na právních aktech. Psychologové to někdy označují jako rodičovství biologické a psychosociální. Obvykle jsou oba pilíře v jednotě, biologické a psychosociální rodičovství přirozeně splývají. Situace, kdy je genetické a právní rodičovství odděleno, je ale stále častější. Je to jednak díky tomu, že je stále více dětí z rodin, které se o ně nemohou, neumí nebo nechtějí starat a dítě pak putuje k rodičům tzv. náhradním, a také je stále více rodin, kde pro naplnění svého rodičovství potřebují dárcovskou gametu.

Jednotlivé státy, kulturní komunity, odborné a zájmové skupiny či jednotlivci připisují těm dvěma pilířům různý význam. Na státní úrovni se to projevuje ve významu, který stát přikládá náhradní rodinné péči a asistované reprodukci, a v právním ukotvení rodinných vztahů, definicí toho, kdo je rodič.

Máme tedy mnoho osob s různě definovaným rodičovstvím:

- dárce spermií a dárkyně vajíčka - mají k dítěti vazbu genetickou, ale ne právní; právně jsou rodiči příjemci gamet;
- rodiče, kteří se dítěte vzdali/ bylo odebráno – mají k dítěti vazbu genetickou, ale právní vazba je soudním aktem buď do různé míry omezena nebo úplně zrušena;
- „přirozené“ rodičovství – genetické a právní rodičovství splývá;
- 3rd-party reproduction – genetická vazba chybí u jednoho nebo obou rodičů, právní vazba je u obou rodičů;
- osvojení – genetická vazba k dítěti chybí, vztah mezi dítětem a rodičem vzniká soudním rozhodnutím;
- pěstounská péče – genetická vazba chybí a právním rozhodnutím nevzniká mezi pěstounem a dítětem vazba jako mezi rodičem a dítětem; přesto zde pěstounskou péči uvádím. V ČR má pěstounství tradičně blízko k osvojení; dítě obvykle pěstounům říká mamí a tati, obvykle žije v rodině i po ukončení pěstounské péče (na náklady pěstounů), pěstouni se často stávají babičkou a dědou dětí porozených pěstounským dítětem. Není tu tedy ani genetická ani právní vazba, přesto jsou vztahy mezi pěstounem a dítětem většinou více „rodinné“ než v původní „genetické“ rodině dítěte.

V České republice se tradičně staví spíše na vazbách psychosociálních než genetických. Osvojení má u nás velmi blízko k „přirozenému“ rodičovství a obvykle je založeno na anonymitě (genetický rodič nezná osvojitele). Pěstounská péče zas má u nás blíže k osvojení. Na zásadní význam psychosociálních vazeb pro zdravý vývoj dítěte ve srovnání s genetickými vazbami poukázali Matějček s Langmeierem ve světově uznávané studii (Langmeier, Matějček, 1963), která vedla k vytvoření pojmu „psychická deprivace“. Potvrzen byl v mnoha dalších studiích.

Matka je u nás i v ostatních evropských zemích právně definována jako osoba, která dítě porodila. Otec pak jako její partner, který – v případě ART – podepsal informovaný souhlas s použitím dárcovských gamet. Psychologové ze zemí, kde je dárcovství odanonymněno, zásadně nedoporučují pojmenovávat dárce gamet biologickým rodičem, ale trvají na označení „dárce“.

V tomto směru nijak neporušujeme článek 7 Úmluvy o právech dítěte – dítě v ČR, narozené díky dárcovství gamet, zná oba rodiče. Zachováváme i totožnost, státní příslušnost, jméno a rodinné svazky dítěte, zmiňované v článku 8. Navrhovatel změny zákona ještě zmínil Listinu základních práv a svobod, článek 10, upozorňuje na zachování důstojnosti, cti, dobré pověsti a jména a na ochranu před zasahováním do soukromého a rodinného života. Ani zde nevidím rozpor u anonymního dárcovství.

Co je to identita?

Odborná literatura obsahuje desítky definic identity. Jsou nejenom rozmanité, ale i protikladné, takřka vylučující se. V definicích či teoriích identity se dají vysledovat dva hlavní proudy či dvě koncepce:

1. Tzv. „silné“ či „esencialistické“ koncepce mluví o základní stejnosti v čase a mezi osobami. Předpokládá se tu nějaké tajemné jádro – esenciální vlastnosti. To, co se děje s esencí (identitou), je nahodilé.
2. Tzv. „slabé“ či „konstruktivistické“ koncepce považují identitu za měnící se podle situace, času místa, okolností. Je produktem sociální interakce a jako taková je fluidní, nestabilní. Nahodilá je tedy samotná identita.

Navíc nemáme jen jednu identitu, ale nepřeborné množství identit: sociální, osobní, kulturní, národní, firemní, gender, pohlavní, skupinovou, regionální, vizuální, klubovou, religiozní, ... Moderní filosofie, sociologie, antropologie, psychologie a další humanitní obory se přiklánějí ke druhé koncepci identity, tedy k identitě jako proměnlivosti, stále přetvářené v sociálních interakcích. A protože koncepce konstruktivistické jsou vlastně antidefinicemi identity, mnozí odborníci doporučují, aby se termín identita přestal používat úplně.

Laická představa identity člověka, či spíše její tvorby, je silně esencialistická. Podobná skládačce typu puzzle, kde jsou jednotlivé části identity dopředu známy, definovány, ohraničeny, jsou neměnné, a mají své jasné místo. Pouze zbývá je všechny najít a zasadit do správného místa; pak je identita jasná a hotová. Jednou z těch součástí by měl být genetický původ. Představa je to velmi naivní, navíc poškozující. I když teoreticky přistoupíme na tuto koncepci identity, je třeba vzít v úvahu, že v momentě, kdy nějaká autorita (formální, např. zákon, či neformální, např. guru nějaké skupiny) dá důraz na význam nějaké součásti identity, pak může tento dílek narůst do obrovských rozměrů, a úplně zastínit jiné, podstatně významnější dílky. Velmi dobře je to patrné z různých skupin, neproblematických či problematických, až po patologické (sportovní klub, sekta či extrémistická skupina).

Domnívám se, že je to přesně to, co dělá koncept „open identity“. Mám-li jako rodič dítěti odmalička vysvětlovat, že má svou identitu odvozovat ještě od jiného člověka, s nímž se setká, až bude dospělé, co to s dítětem může udělat? Bude 18 let čekat, až mu chybějícím dílkem puzzle „zacvakne“ a bude konečně plnohodnotná celistvá osoba? Věk 18 let, kdy se může s dárcem nebo dárcyní setkat, je k tomu všemu ještě vůbec nejhorší doba pro takový krok. Zastánci „open identity“ argumentují, že setkání s dárcem je svobodné rozhodnutí dítěte, že tento krok udělat nemusí. Tuto argumentaci považuji za neprofesionální, a možná i svým způsobem pokryteckou, přenášející odpovědnost za změnu v systému na dítě. Pokud dítě odmalička slyší, že mu nějaký kousek identity zatím chybí, a bude zpřístupněn v určité době, pak drží v ruce Pandořinu skříňku, kterou nemůže neotevřít. Jeho rozhodovací autonomie je mýtus.

Psychologové upozorňují, že pro zdravý psychický vývoj dítěte je zásadní naplňování jeho **psychických potřeb**. Za základní se považují tyto:

1. Potřeba určitého množství, kvality a proměnlivosti vnějších smyslových podnětů (nezbytnost stimulace, včetně taktilní)
2. Potřeba poznávání, experimentování, hraček odpovídajících věku, hry volné, tvořivé i vázané pravidly (takže i nezbytnost prostoru pro sebevyjádření, sebeprojektivování, seberealizaci, a dále i prostoru pro fantazii, volný pohyb, pro pěstování zájmů od sportu po odborné koníčky apod.)
3. Potřeba prvotních citových a sociálních vztahů, tj. vztahů k rodičům či k jiným osobám prvotních vychovatelů, a to formou jejich bezpodmínečné lásky (nezbytnost zažít akceptování, zájem, mazlení, kladné hodnocení, pochvalu, povzbuzení, porozumění, přízeň, sympatii, srdečnost, trpělivost apod.)
4. Potřeba jistoty ve vztazích a z ní odvozený pocit základní životní důvěry - bezpečí (důležitost zážitku fungující ucelené rodiny, přítomnosti důležitých osob,

- “vypočitatelnosti” rodičů, možnosti komunikovat, svěřit se, mít zázemí, pocitu spolehnutí se na pomoc, na podporu v tísní, a tak se naučit překonávat úzkost a strach)
5. Potřeba určité stálosti, řádu a smyslu v podnětech, potřeba vedení, autority, disciplíny, důslednosti ze strany rodičů (takže i požadavek pravidelnosti, režimu, rituálu, srozumitelnosti světa apod. a tedy i cíleného zaměstnání a vzdělávání, znát svá práva a povinnosti)
  6. Potřeba kontaktu v jeho různých podobách: a) při styku s vrstevníky (souhra, součinnost, partnerství, kamarádství, přátelství), b) při setkání s malými dětmi i s dětmi odrostlejšími (zkušenost starat se o malé, spolupráce s většími), c) při soužití s jinými dospělými i s generací prarodičů (zkušenost pomáhat v domácnosti, nemocným a ubližovaným, učit se chování i znalostem od starších a také úctě k nim)
  7. Potřeba modelu vhodného, slušného řešení mezilidských konfliktů, potřeba mužského a ženského vzoru a zkušenosti rodinného života
  8. Potřeba identity a) tj. nezbytnost vědět kdo jsem, jaký jsem, odkud přicházím, kdo jsou mí příbuzní, z jaké rodiny pocházím, jaké v ní mám místo apod., b) nezbytnost prožitku někam patřit, mít domov, teritorium (tedy i soukromí, svůj svět, svá tajemství), ale i potřeba sounáležitosti s rodinou apod.
  9. Potřeba samostatnosti, soběstačnosti, nezávislosti, tendence dělat věci po svém – v tom je obsažena i nezbytnost prostoru k projevení nesouhlasu, vzdoru, agrese, ale i k prosazení se, k projevení své svobodné vůle
  10. Potřeba společenského uplatnění, sebevědomí a společenské hodnoty (něco dokázat, dosáhnout úspěchu, uznání své osobnosti, nárok být respektován jako individualita)
  11. Potřeba otevřené budoucnosti či životní perspektivy (tedy moci se těšit na něco, na někoho, mít naději, mít plány či představy, čím bych chtěl být apod.)
  12. Potřeba spravedlnosti, spravedlivého hodnocení i jiných “přesahů” (patří sem úvahy o budoucnosti lidstva, víra v Boha ale i účast v občanských, sociálních aktivitách atd.)

Naplňování těchto potřeb je mimořádně náročný úkol. Tím nejdůležitějším článkem, který zajišťuje naplňování těchto potřeb, tedy i tvorbu identity dítěte, je rodič. K splnění úkolu je nutné, aby rodič byl sebevědomý, vědomý si své hodnoty a nezastupitelnosti, aby měl důvěru ve své kompetence, aby měl motivy k naplňování dětských psychických potřeb. Jenže při zavádění konceptu „open identity“ se nezvažovalo, co to udělá s „negenetickým“ rodičem, když ho právní systém neuznává za plnohodnotnou rodičovskou osobu (přičemž k tomu nemá žádný racionální důvod).

Open identity ve světě

Dárcovství gamet bývá srovnáváno s adopcí (není zde genetická vazba mezi rodičem a dítětem). Rodiče mají dítě se situací odmalička seznamovat (podobně jako u adopce). Existuje spousta edukačních materiálů (brožurky, DVD, ...), jak vysvětlit fakt dárcovství dítěti v různém věku. Rodiče mohou projít i speciálními školeními. Dárcovství gamet se ale od adopce zásadně liší: dítě je biologickým dítětem svých rodičů (matka prošla těhotenstvím a porodem) a v jeho životě není odmítnutí genetickým rodičem, jako je to u adopce. Nežilo část života v jiném prostředí a u jiných lidí. Jeho situace je úplně jiná. Jako úplně jinou ji chápou i čeští odborníci na náhradní rodinnou péči a zkušení pěstouni a adoptivní rodiče: při našem rozsáhlém výzkumu v oblasti náhradní rodinné péče na dotaz, zda dítě z darovaných gamet má znát svůj genetický původ, jen 2 z 295 respondentů odpověděli, že ano. Ze stejného výzkumu vyplývá, že kontakt pěstounských dětí s genetickými rodiči přináší značnému počtu dětí spíše traumatické zážitky, než příležitost k tvorbě a posílení vlastní identity.

Zatím nejsou žádné výzkumy popisující, jaký má koncept „open identity“ vliv na dítě a na rodiče. Ve Švédsku, kde „open identity“ zavedli už v roce 1985, se ukazuje, že velká většina rodičů takto počatých dětí dětem o faktu dárcovství neříká vůbec. Zdůvodňují to zájmy dítěte. I proto tedy nejsou výzkumy „open“ dětí. Nejsou také žádné podklady, které by dokazovaly anonymní dárcovství jako špatný krok. Děti, které za svými psychickými problémy vidí nemožnost znát biologické rodiče (pouze vidí, nelze to ani vyvrátit ani prokázat), je ve světě pár. Jejich kauzy jsou ale medializovány, na rozdíl od příběhů možná milionů dětí, které s faktem dárcovství žádné problémy nemají.

Ve státech, kde dárcovství gamet odanonymnili, se mění struktura a motivace dárců. Zdá se, že nyní se dárci a dárnými stávají ti, kteří si přejí, aby za nimi dítě v dospělosti přišlo. Nevím, že by se aspoň hypoteticky uvažovalo o rizicích s tím spojených.

Závěr

Velmi sdílím obavy předkladatele návrhu změny zákona, jeho pocit, že se u nás přehlíží velmi významný problém. Genetika se svými skutečnými úspěchy a také s (většinou problematickým) stylem mediální prezentace znovupřinesla do povědomí lidí staré otázky „kdo jsem?“, „kam jdu?“, a „proč?“. Není možné je opomíjet.

Můj návrh řešení situace je ale úplně opačný než návrh předkladatele. Já **doporučuji, aby se formálně i neformálně silně posílil význam psychosociálního rodičovství**. Vedou mne k tomu nejen moje znalosti z oblasti psychologie nenaplňujícího se rodičovství, ale i moje znalosti z oblasti náhradního rodičovství.

Hledání odpovědi na existenciální otázky v genetice je formou zmírnění existenciální úzkosti v našem nejistém postmoderním světě: máme vysvětlení pro naše odlišnosti či podobnosti s osobami bližšími i vzdálenějšími. Jen nepatrná část odpovědí na tyto otázky ale v biochemické substanci nazvané DNA skutečně leží. Ostatní vysvětlení jsou výsledkem procesu, který psychologové nazývají projekce: vždycky ve svém příbuzenstvu najdeme někoho, kdo je nositelem podobných schopností, talentů, podoby, vlastností. Když tedy ty charakteristiky u něj vidět chceme...

Považujeme-li odpovědi na zásadní otázky za předem někde dané, může to vést k fatalismu, beznaději, pasivitě a zoufalství, zvláště v oblastech nějak komplikovaného rodičovství, jako je právě náhradní rodinná péče či asistovaná reprodukce. Velmi se přimlouvám za to, aby se odborníci těmito otázkám věnovali, aby vznikly publikace, vysvětlující tuto složitou problematiku ohroženým skupinám rodičů i dětí a odborníkům, se kterými přicházejí do styku. Je to pro ně důležitá zbraň proti předsudkům a neinformovanosti.

Při hledání odborných podkladů o identitě jsem narazila na názor, že „termín identita je moderní formulací, která vyjadřuje uznání, úctu, důstojnost, hrdost, respekt a čest osoby či společenství lidí“. Moc se mi tento názor líbí. Vyjadřuje moje přesvědčení, že ne biologická danost, ale právě jmenované hodnoty, postavené na dobré vůli, jsou podstatou identity člověka jako takového, včetně jeho identity jako někoho rodiče a někoho dítěte.